

O'zbekiston Respublikasi
Maktabgacha va maktab
ta'limi vazirligi

ISSN: 2992-9008
UDK: 37

TA'LIM VA TARAQQIYOT

Ilmiy-uslubiy jurnali

2026-YIL 5-SON

www.journal.namspi.uz

Bosh muharrir: Namangan davlat pedagogika instituti rektori B.E.Xusanov

Mas'ul muharrir: Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor M.R.Qodirxonov

Mas'ul muharrir o'rinbosari: Ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi boshlig'i J.A.Yuldashev

TAHRIR HAY'ATI

Aniq va tabiiy fanlar: k.f.d., prof. Sh.Abdullayev, f-m.f.d., dots. R.Xakimov, k.f.d., prof. N.Vohidova, k.f.d., dots. M.Qodirxonov, b.f.d., dots. A.Batashov, f-m.f.n., dots., T.Abdullayev, p.f.n., dots. M.Eshnazarova, p.f.n., dots. G'.Nafasov, p.f.n., dots. M.Boltayeva.

Texnika fanlari: t.f.d., prof. A.Umarov, t.f.d., prof. A.Qayumov, PhD, dots. Sh.Xudoyqulov, PhD, dots. Abdunazarov.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar: s.f.d., prof. T.Fayzullayev, tar.f.d., prof. A.Rasulov. f.f.d., prof. M.Ismoilov, i.f.d., dots. N.Sotivoldiyev, t.f.n., dots. A.Isoqboyev, f.f.n., dots. O.Mamatov, t.f.n., dots. Z.Haydarov, PhD. J.Yuldashev, PhD. A.Abdullayev.

Pedagogika fanlari: p.f.d., prof. B.Xodjayev, p.f.d., prof. X.Najmiddinova, p.f.d., prof. T.Ismoilov, p.f.d., prof. S.Abdullayev. p.f.d., prof., M.Y.Sobirova, p.f.d., prof., R.Zamilova, p.f.d., prof. Sh.Xujamberdiyeva, p.f.d., dost. M.Asqarova, PhD S.Jamoldinova, PhD, dots. M.Asranboyeva.

Filologiya fanlari: fil.f.d., prof. N.Uluqov, fil.f.d., prof. H.Usmanova, f.f.d., dots. X.Shokirova, p.f.n., dots. S.Misirov, p.f.n., dots. Sh.Ubaydullayev, PhD., dots. P.Lutfullayev, PhD., dots. M.Yakubbayev.

Texnik muharrir: R.Tursunov

Tahririyat manzili: Namangan shahri, Uychi ko'chasi, 316-uy.

Pochta indeksi: 160136, **Faks:** (0369) 227-27-21,

Email: Info@namspi.uz

"Ta'lim va taraqqiyot" ilmiy-uslubiy jurnali elektron to'plam sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi **Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi (AOKA)ning 2022-yil 25-oktabrdagi № 045044 raqamli guvohnomasi** asosida chop etiladi. Jurnal **Oliy Attestatsiya komissiyasining 2024-yil 30-noyabrdagi (№ 364/5) yig'ilishi qaroriga asosan pedagogika fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish uchun tavsiya etilgan.** UDK: 37, Xalqaro standartlashtirish raqami (ISSN): 2992-9008.

Maqolalarning ilmiy saviyasi va keltirilgan ma'lumotlar uchun mualliflar javobgar hisoblanadi.

UDK 372.41

**BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING NUTQIY KOMPONENTLARI:
TUSHUNCHA MAZMUNI, TARKIBI VA ADABIY ASAR BILAN BOG'LIQLIGI**

Obidova Shohsanam G'anijon qizi

Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

e-mail: shohsanamobidova757@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich ta'lim metodikasida sinonim sifatida qo'llanib kelinayotgan "nutqiy kompetensiya" va "nutqiy komponent" tushunchalarining o'zaro munosabati nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Lingvistik, kommunikativ, metodik-darajaviy va kompetensiyaviy yondashuvlarning qiyosiy tahlili asosida nutqiy komponentlar tushunchasiga ta'rif berilgan va uning mavjud ta'riflardan farq qiluvchi to'rt belgisi asoslangan. Fonetik, leksik, grammatik va diskursiv komponentlarning mazmuni hamda ularning badiiy matnni idrok etish, tushunish va qayta yaratish jarayoni bilan bog'liqligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: nutqiy kompetensiya, nutqiy komponent, nutqiy komponentlar ta'rifi, diskursiv komponent, badiiy matn, boshlang'ich ta'lim, psixolingvistik model.

**РЕЧЕВЫЕ КОМПОНЕНТЫ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ:
КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ СОДЕРЖАНИЕ, СТРУКТУРА И СВЯЗЬ С ЛИТЕРАТУРНЫМИ
ПРОИЗВЕДЕНИЯМИ**

Аннотация. В статье теоретически анализируется соотношение понятий «речевая компетенция» и «речевой компонент», которые в методике начального обучения нередко используются как синонимы. На основе сравнительного анализа лингвистического, коммуникативного, методико-уровневого и компетентностного подходов разработано авторское определение понятия «речевые компоненты» и обоснованы четыре признака, отличающие его от существующих определений. Раскрыто содержание фонетического, лексического, грамматического и дискурсивного компонентов и их связь с процессом восприятия, понимания и воссоздания художественного текста.

Ключевые слова: речевая компетенция, речевой компонент, авторское определение, дискурсивный компонент, художественный текст, начальное образование, психolingvистическая модель.

**SPEECH COMPONENTS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS: CONCEPTUAL CONTENT,
STRUCTURE, AND CONNECTION TO LITERARY WORKS**

Abstract. The article provides a theoretical analysis of the relationship between the concepts of "speech competence" and "speech component", which are often used as synonyms in primary-education

methodology. Based on a comparative analysis of linguistic, communicative, methodological-level and competence-based approaches, the author's definition of speech components is developed and four features distinguishing it from existing definitions are substantiated. The content of the phonetic, lexical, grammatical and discourse components and their connection with the perception, comprehension and re-creation of a literary text are revealed.

Keywords: *speech competence, speech component, author's definition, discourse component, literary text, primary education, psycholinguistic model.*

KIRISH

Boshlang'ich ta'lim mazmunini kompetensiyaviy yondashuv asosida yangilash jarayonida o'quvchi nutqini rivojlantirish masalasi yangicha talqin talab qilmoqda. Ilmiy-metodik adabiyotlarda o'quvchi nutqining sifat ko'rsatkichlarini ifodalash uchun "nutqiy kompetensiya", "kommunikativ kompetensiya", "nutqiy ko'nikma" kabi tushunchalar qo'llanadi [1; 2]. Ayni paytda "nutqiy komponent" atamasi ham tobora keng ishlatilmoqda, biroq u ko'pincha "nutqiy kompetensiya" bilan sinonim sifatida qo'llanadi va aniq ta'rifga ega emas.

Atamaning noaniqligi metodik muammolarni keltirib chiqaradi: agar tushunchaning tarkibi aniq belgilanmasa, uni rivojlantirishga qaratilgan mashqlar tizimini va rivojlanganlik darajasini baholash mezonlarini ham aniq belgilab bo'lmaydi. Bundan tashqari, boshlang'ich sinfda nutq asosan badiiy asar materialida rivojlantirilsa-da, mavjud ta'riflarda nutqiy komponentlarning badiiy matn bilan ishlash jarayonida qanday faollashishi yaxlit holda aks etmagan.

Tadqiqotning maqsadi – boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy komponentlari tushunchasining mazmuni va tarkibini aniqlashtirish, unga ta'rif berish va adabiy asar bilan bog'liqligini asoslash.

METODLAR

Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy-tipologik tahlil va modellashtirish usullaridan foydalanildi. Nutqiy kompetensiya va uning tarkibiga oid qarashlar to'rt yondashuv bo'yicha guruhlab o'rganildi: lingvistik yondashuv, ya'ni N.Xomskiy qarashlari,, kommunikativ yondashuv, ya'ni D.Xaymz, M.Kaneyl va M.Sueyn qarashlari,, metodik-darajaviy yondashuv, ya'ni M.R.Lvov, S.Matchonov, Sh.M.Mahmatmurodov va R.D.Jo'raqulov qarashlari, hamda kompetensiyaviy yondashuv, ya'ni K.S.Temirova va S.B.Qorayev qarashlari. Har bir yondashuvda nutqning qaysi jihatiga urg'u berilgani, tushunchaning tarkibi va uning

boshlang'ich ta'lim amaliyotiga muvofiqligi qiyoslandi. Nutq hosil qilishning psixolingvistik modeli [3] komponentlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun nazariy asos sifatida olindi.

NATIJALAR

Yondashuvlar tahlili shuni ko'rsatadiki, lingvistik yondashuvda asosiy e'tibor til tizimini bilishga qaratiladi: N.Xomskiy tilni o'zlashtirishni tug'ma lingvistik qobiliyat bilan izohlaydi [4]. D.Xaymz bu yondashuvga muqobil ravishda kommunikativ kompetensiya tushunchasini kiritib, tilni muloqot vaziyatiga mos qo'llay olish qobiliyatini ham uning tarkibiga qo'shgan [5]. M.Kaneyl va M.Sueyn kommunikativ kompetensiya tarkibida grammatik, sotsiolingvistik, diskursiv va strategik komponentlarni ajratadi [6]. Metodik-darajaviy yondashuvda M.R.Lvov kichik maktab yoshidagi o'quvchilar nutqi ustidagi ishni talaffuz, leksik, grammatik va matn darajalarida tashkil etishni taklif qiladi [7]. O'zbek metodikasida ham shunga o'xshash ajratish an'anaga ega: Sh.M.Mahmatmurodov va R.D.Jo'raqulov ertaklar asosida nutq o'stirishni lug'at, grammatik tuzilish, tovush madaniyati va bog'langan nutq yo'nalishlariga ajratadi [8, 4–7-b.]. Kompetensiyaviy yondashuvda esa asosiy urg'u til bilimlarini nutq faoliyatida amalda qo'llash qobiliyatiga beriladi [1; 2].

Bu yondashuvlarning har biri nutqning muayyan tomonini aniqlab beradi, biroq ularning birortasida nutqiy komponentlarning badiiy asarni idrok etish va talqin qilish jarayonida qanday faollashishi yaxlit ifodalanmagan.

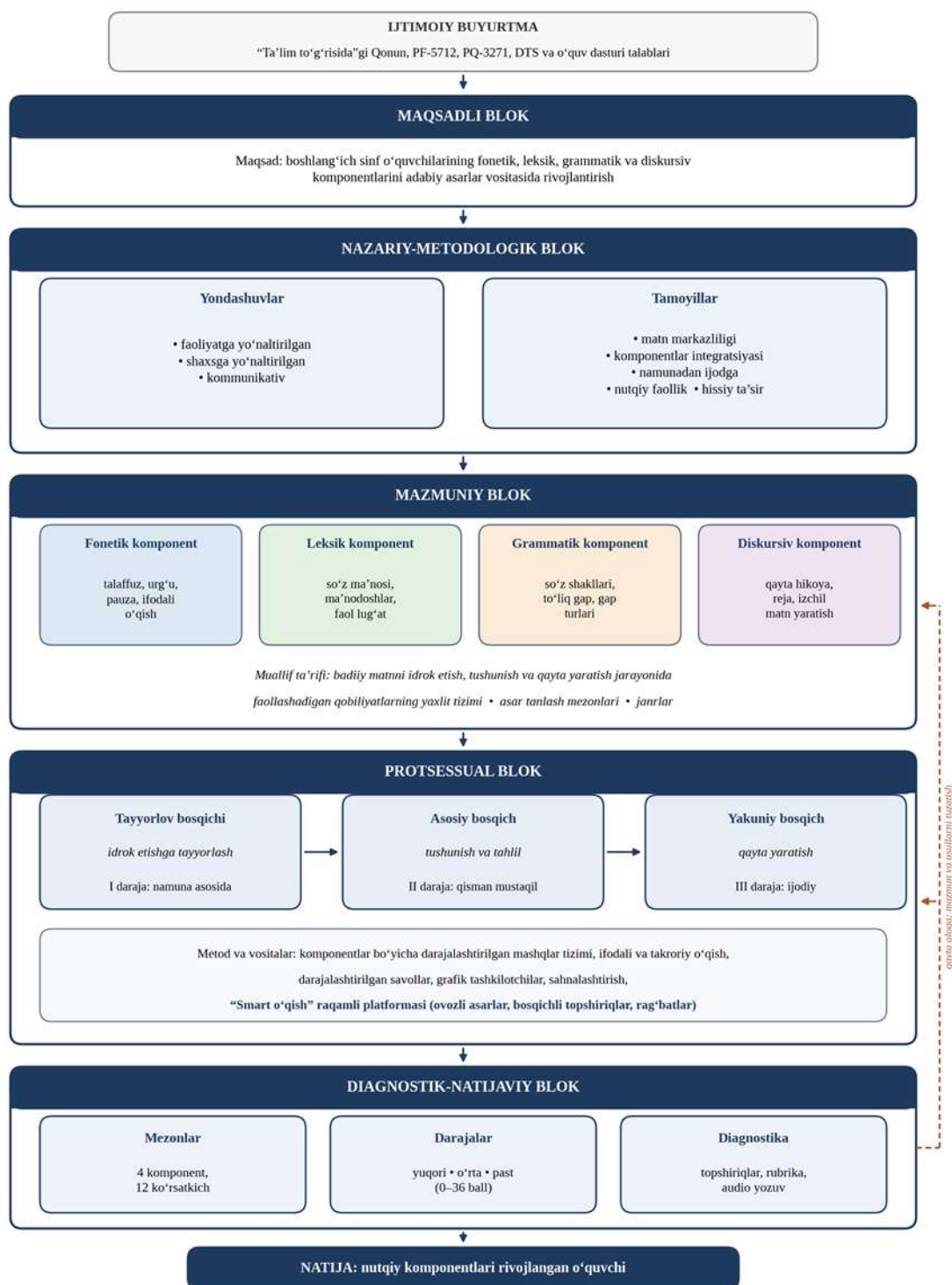
Tahlil asosida biz ikki tushunchani farqlashni taklif etamiz. Nutqiy kompetensiya natija, ya'ni o'quvchining og'zaki va yozma muloqotda fikrini aniq, izchil va vaziyatga mos ifodalash hamda boshqalar nutqini tushunish qobiliyatini ifodalovchi integrativ sifatdir. Nutqiy komponentlar esa ana shu natijaga olib boruvchi, pedagogik ta'sir bevosita yo'naltiriladigan tarkibiy qismlardir. Boshqacha aytganda, kompetensiya nima shakllanishi kerakligini, komponentlar esa uni nima orqali shakllantirish mumkinligini ko'rsatadi.

Yuqoridagi tahlil asosida biz quyidagicha ta'rif beramiz: boshlang'ich sinf o'quvchisining nutqiy komponentlari – badiiy matnni idrok etish, tushunish va qayta yaratish jarayonida faollashadigan, o'quvchiga o'z fikrini to'g'ri talaffuz, o'rinli so'z tanlovi, grammatik to'g'ri shakl va mantiqiy izchil matn orqali ifodalash imkonini beruvchi, o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi fonetik, leksik, grammatik hamda diskursiv qobiliyatlarning yaxlit tizimi.

Bizning fikrimizcha, ushbu ta'rif mavjud ta'riflardan to'rt belgi bilan farq qiladi. Birinchisi, manbaga bog'liqlik: komponentlar mavhum til qobiliyati sifatida emas, balki badiiy matn bilan ishlash jarayonida faollashadigan qobiliyatlar sifatida talqin etiladi. Ikkinchisi, jarayonlilik: ta'rifda badiiy matn bilan ishlashning uch bosqichi – idrok etish, tushunish va qayta yaratish aks etgan. Uchinchisi, tizimlilik: to'rt komponent alohida ko'nikmalar yig'indisi emas, balki biri ikkinchisini taqozo etuvchi yaxlit tizim sifatida qaraladi. To'rtinchisi, o'lchanuvchanlik: har bir komponent kuzatiladigan nutqiy harakat orqali ifodalangani uchun uning rivojlanish darajasini aniq mezonlar asosida baholash mumkin.

Fonetik komponent tovushlarni adabiy talaffuz me'yorlariga muvofiq aytish, urg'u, pauza va ohangga rioya qilish hamda badiiy matnni ifodali o'qish qobiliyatini; leksik komponent badiiy matndan o'zlashtirilgan so'z va iboralarni anglash va o'z nutqida o'rinli qo'llash qobiliyatini; grammatik komponent so'z shakllarini to'g'ri yasash va maqsadga ko'ra turli gaplarni tuzish qobiliyatini; diskursiv komponent esa fikrni mantiqiy izchillikda bayon qilish, matnni qayta hikoya qilish, reja asosida og'zaki va yozma matn yaratish, dialog va monologda ishtirok etish qobiliyatini o'z ichiga oladi.

Komponentlarning o'zaro bog'liqligi nutq hosil qilish modelida yaqqol ko'rinadi. A.A.Leontyev nutqiy harakatni motiv va niyatning paydo bo'lishi, fikrni ichki nutqda rejalashtirish, uni leksik-grammatik jihatdan shakllantirish va tashqi nutqda ro'yobga chiqarish bosqichlaridan iborat jarayon sifatida tavsiflaydi [3]. Bu modelga ko'ra, diskursiv komponent motiv va rejalashtirish bosqichlariga, leksik va grammatik komponentlar shakllantirish bosqichiga, fonetik komponent esa ro'yobga chiqarish bosqichiga mos keladi. Demak, o'quvchi nutqidagi kamchilik har doim ham talaffuz yoki imloda emas, ko'pincha fikrni rejalashtirish bosqichida yuzaga keladi. Ushbu ta'rif asosida ishlab chiqilgan metodik model 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Adabiy asarlar vositasida nutqiy komponentlarni rivojlantirishning metodik modeli

MUHOKAMA

Biz bergan ta'rifda kommunikativ yondashuvda alohida ajratiladigan pragmatik jihat diskursiv komponent tarkibida qaraladi. Buning sababi shundaki, kichik maktab yoshida,

xususan, 4-sinfda nutqni vaziyat va suhbatdoshga moslashtirish mustaqil ko'nikma sifatida emas, balki matn yaratish va dialogda ishtirok etish jarayonida shakllanadi. Bu yechim A.Q.G'ulomov va B.Sh.Qobilova fikri bilan ham hamohang: mualliflar o'quvchi nutqiga qo'yiladigan talablar ro'yxatini nutqning vaziyatga mosligidan boshlab, so'zlovchi tinglovchining kimligini va uning ehtiyojini hisobga olishi lozimligini ta'kidlaydi [9, 12–13-b.].

Ta'rifning manbaga bog'liqlik belgisi adabiy asarning nutqni rivojlantirishdagi o'rni bilan asoslanadi. Badiiy matn o'quvchiga nutq namunasini beradi, nutq uchun mazmun manbai bo'ladi va nutqiy vaziyat yaratadi. A.G'.Muhiddinov dars jarayonidagi o'quv nutq faoliyati tabiiy nutq faoliyatidan nutqning sababi va maqsadi jihatidan farq qilishini, nutq ko'nikmalarini shakllantirish uchun eng qulay sharoit tabiiy nutq vaziyatida bo'lishini ko'rsatadi [10, 28–29-b.]. Fikrimizcha, adabiy asar bu tafovutni qisqartiradi: asar uyg'otgan taassurot o'quvchida o'z fikrini bildirishga ichki ehtiyoj tug'diradi. Badiiy adabiyot o'qish bilan empatiya o'rtasidagi bog'liqlik haqidagi xalqaro tadqiqot natijalari [11] ham bu fikrni quvvatlaydi.

Ta'rifning jarayonlilik belgisi esa yosh xususiyatlari bilan izohlanadi. D.A.Muminova boshlang'ich ta'lim davrini "kitobxonlik faolligi" bosqichi deb belgilab, bu davrda o'quvchilar kattalar bilan hamkorlikda o'qishdan asta-sekin mustaqil o'qishga o'tishini ko'rsatadi [12, 15–16-b.]. Nutqiy komponentlarning rivojlanishi ham shu qonuniyatga bo'ysunadi: o'quvchi namunaga taqliddan mustaqil va ijodiy nutqqa o'tadi.

XULOSA

Tadqiqot natijasida "nutqiy kompetensiya" va "nutqiy komponent" tushunchalari natija va unga olib boruvchi tarkibiy qismlar sifatida farqlandi. Boshlang'ich sinf o'quvchisining nutqiy komponentlari badiiy matnni idrok etish, tushunish va qayta yaratish jarayonida faollashadigan fonetik, leksik, grammatik va diskursiv qobiliyatlarning yaxlit tizimi sifatida ta'riflandi. Ta'rif manbaga bog'liqlik, jarayonlilik, tizimlilik va o'lchanuvchanlik belgilari bilan mavjud ta'riflardan farqlanadi. Taklif etilgan ta'rif nutqiy komponentlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan mashqlar tizimini va ularning rivojlanganlik darajasini baholash mezonlarini ishlab chiqish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Temirova K.S. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy kompetensiyalarini shakllantirish // Pedagogik mahorat. – 2022. – № 6.

2. Qorayev S.B., Tirkashev N.I. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'limning asosiy jihatlari // Academic Research in Educational Sciences. – 2022. – Vol. 3, Issue 1.
3. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл, 1997.
4. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge, MA: MIT Press, 1965.
5. Hymes D. On communicative competence // Sociolinguistics / Eds. J.B. Pride, J. Holmes. – Harmondsworth: Penguin, 1972. – P. 269–293.
6. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics. – 1980. – Vol. 1, No. 1. – P. 1–47.
7. Львов М.Р. Методика развития речи младших школьников. – М.: Просвещение, 1985.
8. Махматмуродов Ш.М., Жўрақулов Р.Д. Болалар нутқини ўстириш: Боғча тарбиячилари учун қўлланма. – Самарқанд: СамВЎМОИ, 1994.
9. Ғуломов А.Қ., Қобилова Б.Ш. Нутқ ўстириш машғулоти: Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
10. Муҳиддинов А.Ғ. Ўқув жараёнида нутқ фаолияти: Она тили ва адабиёт ўқитувчилари учун методик қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
11. Mar R.A., Oatley K., Peterson J.B. Exploring the link between reading fiction and empathy: Ruling out individual differences and examining outcomes // Communications. – 2009. – Vol. 34, No. 4. – P. 407–428.
12. Muminova D.A. Kitobxonlik vositasida talabalarni shaxsiy ijtimoiylashtirishning metodik tizimi: Ped. fan. dokt. (DSc) diss. avtoref. – Chirchiq, 2024.